

MIROSLAW RUCKI

Uniwersytet Technologiczno-Humanistyczny w Radomiu

ORCID: 0000-0001-7666-7686

**Kontekst i przebieg noworocznej liturgii rodzinnej judaizmu
w świetle księgi *Sefer habrachot*
Context and content of the New Year Jewish home liturgy
in light of the liturgical book *Sefer habrachot***

Abstract

The paper is dedicated to the Jewish home liturgy of the New Year (*Rosh Hashanah*). The context of celebration is briefly presented, emphasizing preceding month of repentance and upcoming Day of Atonement. The home liturgy of *Rosh Hashanah* is described and its symbolism explained. Liturgical texts were taken from the book *Sefer habrachot*, which was a collection of home liturgical texts of Orthodox Judaism with ashkenaz and sfarad variations. In the conclusions, attention was paid to the details that help family integration and children upbringing.

Keywords: Judaism, New Year, home liturgy, holiday symbols.

Abstrakt

Artykuł jest poświęcony żydowskiej liturgii domowej w święto Nowego Roku (*Rosz haszana*). Omówiono kontekst noworocznego świętowania, poprzedzonego miesiącem rachunku sumienia, i jego związek z nadchodzącym 10 dni później Dniem Pojednania. Opisano przebieg liturgii rodzinnej w dniu *Rosz haszana* i objaśniono jej symbolikę. Teksty liturgiczne zaczerpnięto z księgi *Sefer habrachot* zawierającej tradycyjne modlitwy z nurtu ortodoksyjnego z wariantami wschodnimi (*sfarad*) i zachodnimi (*aszkenaz*). We wnioskach szczególnie uwagę zwrócono na elementy wychowawcze i scalające rodzinę.

Słowa kluczowe: judaizm, Nowy Rok, liturgia rodzinna, symbolika świąt.

Wstęp

Najważniejszym świętem judaizmu jest szabat, a cotygodniowe obchody szabatu w domu, przy uroczystym posiłku, stanowią jeden z ważniejszych czynników integrujących rodzinę żydowską¹. Na temat szabatu jest wiele publikacji opisujących jego znaczenie i symbolikę obrzędów², znacznie mniej uwagi badacze poświęcają liturgii domowej przy innych okazjach niż szabat. Doroczne obchody żydowskich świąt religijnych mają własną symbolikę i liturgię, zarówno tę synagogalną, jak i domową. Niniejsze opracowanie poświęcone jest liturgii domowej w święto Nowego Roku (*Rosz haszana*). Omówiono w nim kontekst noworocznego świętowania i związek z nadchodzącym Dniem Pojednania, a następnie opisano przebieg liturgii rodzinnej i objaśniono jej symbolikę. Teksty liturgiczne zaczerpnięto z księgi *Sefer habrachot* zawierającej tradycyjne modlitwy z nurtu ortodoksyjnego z wariantami wschodnimi (*sfarad*) i zachodnimi (*aszkenaz*)³. We wnioskach szczególną uwagę zwrócono na elementy wychowawcze i scalające rodzinę.

1. Powiązanie Nowego Roku z Dniem Pojednania

Oba święta, *Rosz haszana* i *Jom Kippur*, łączą się w pewien logiczny ciąg o doniosłym znaczeniu i są nieraz nazywane dniami pełnymi majestatu⁴. Według koncepcji rabinicznych, w Dniu Pojednania (w Polsce znanym też jako Sądny Dzień) odbywa się sąd nad ludem i Bóg wydaje wyroki, decydując m.in. kto ma umrzeć w roku następnym.

Nowy Rok w kalendarzu żydowskim rozpoczyna się pierwszego dnia miesiąca *tiszri*⁵, czyli np. w 2019 r. początek żydowskiego roku 5780 następuje o zacho-

¹ Mirosław Rucki. 2018. „Liturgia powitania szabatu a relacje rodzinne”. *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 71 (2): 139–159.

² Np. w języku polskim: Mariusz Rosik. 2004. *Jezus a judaizm w świetle Ewangelii według św. Marka*. Warszawa: Vocatio, 170–181; w języku angielskim godna polecenia jest jedna z nowszych publikacji z dość szczegółowymi danymi: Robert Chazan i in. 1984–2018. *The Cambridge History of Judaism*. T. 1–8. Cambridge: Cambridge University Press.

³ Pełna nazwa: *Sefer habrachot leszabatot wechagim bemiszpacha* [*Księga błogosławieństw na szabaty i święta w rodzinie*]. 2006. Tel-Awiw: Matai Amnujot. Szczegółowy opis tej księgi i jej wartości przedstawiłem w artykule: Mirosław Rucki. 2018. „Księga „Sefer habrachot” do żydowskiej liturgii domowej”. *Liturgia Sacra* 24 (1): 93–104.

⁴ Por: Simon Ph. De Vries Mzn. 2001. *Obrzędy i symbole Żydów*. Tłum. Andrzej Borowski. Kraków: WAM, 113.

⁵ Należy mieć na uwadze, że rok religijny na mocy przykazania Bożego ma początek w miesiącu nisan, kiedy obchodzona jest Pascha: „Pan powiedział do Mojżesza i Aarona w ziemi egipskiej: Miesiąc ten będzie dla was początkiem miesiący, będzie pierwszym miesiącem roku!” (Wj 12,1-2). W ten

dzie słońca 29 września. Święto *Jom Kippur* natomiast obchodzone jest 10 tiszri (w roku 2019 zaczyna się o zachodzie słońca 8 października). Rabin Shraga Simmons⁶ zwraca uwagę na to, że ogromna powaga tych świąt wymaga całego miesiąca przygotowań, i przywołuje porównanie rabina Jicchaka Abohawa: „Każdy rozsądny człowiek mający stanąć przed sądem królewskim z pewnością spędzi noc bez snu, przygotowując swoją obronę”. Dlatego też miesiąc elul, ostatni miesiąc poprzedniego roku, jest okresem intensywnej retrospekcji, przemyślenia celów życiowych i nawracania się do Boga.

Już od ostatniego szabatu miesiąca elul w synagogach są recytowane specjalne modlitwy błagające o miłosierdzie, nazywane *Slichot*, przy czym wspólnoty sefardyjskie rozpoczynają modlić się w ten sposób już od 1 dnia miesiąca elul. Modlitwy te wymagają udziału co najmniej 10 dorosłych Żydów (*minjan*), dlatego też nie zostały one włączone do księgi *Sefer habrachot*, przeznaczonej dla rodzin⁷. We wspólnotach aszkenazyjskich natomiast już od dnia 2 elul aż do 10 tiszri po porannych modlitwach w synagodze trąbi się w szofar, obwieszczając zbliżanie się Dnia Sądu. Do porannych i wieczornych modlitw czytany jest Ps 27 ze względu na zawarte w nim słowa: „O jedno proszę Pana, tego poszukuję: bym w domu Pańskim przebywał po wszystkie dni mego życia” (w. 4). Wyrażają one pragnienie trwania w łączności z Bogiem.

Od początku miesiąca elul do *Jom Kippur* (10 tiszri) jest 40 dni. Tradycja rabiniczna przyjmuje, że po grzechu ze złotym cielcem Mojżesz wstąpił na górę Synaj w dniu 1 elul i po czterdziestu dniach zszedł z nowymi przykazaniami (*Bawa Basra* 121a). Było to pierwsze pojednanie z Bogiem dopiero co powołanego narodu izraelskiego, który nie wytrwał w pełnieniu przykazań. Liczba 40 oznacza w judaizmie pełne oczyszczenie, dlatego też cały okres od początku miesiąca elul do Dnia Pojednania, włączając Nowy Rok, z perspektywy liturgicznej uważa się za pewną całość. Od 1 do 10 tiszri w synagodze są odprawiane nabożeństwa według innego porządku niż w ciągu reszty roku, a ich treść jest publikowana w specjalnych modlitewnikach nazywanych *Machzor*⁸.

sposób pojawia się możliwość dwojakiego numerowania miesięcy roku, w pewien sposób utrudniająca interpretację tekstów biblijnych i rabinicznych.

⁶ Shraga Simmons. 2018. ABC's of Elul (12.04.2019). <https://www.jewishpress.com/judaism/holidays/abcs-of-elul-3/2018/08/13/>.

⁷ Szczegółowo modlitwy *Slichot* opisałem w artykule: Mirosław Rucki, Mor Severius Moses, Michael Abdalla, Ashraf Benyamin. 2016. Miłosierdzie Boże w tradycji judaizmu i Kościołów Wschodu. W *Oblicza miłosierdzia w Biblii*. Red. Joanna Jaromin, 371–404. Wrocław: TUM.

⁸ Np. *Machzor lerosz haszana wejom hakippurim*. 1962. Tel-Awiv: Sinai.

2. Znaczenie obchodów Nowego Roku w judaizmie

Święto *Rosz haszana* (dosł. „głowa roku”), w języku polskim zwane Trąbkami, upamiętnia akt stworzenia pierwszego człowieka⁹. Zgodnie z przykazaniem Tory, w synagogach dmie się w róg barani *szofar*, wzywając grzeszników do skruchy: „Powiedz Izraelitom: Pierwszego dnia siódmego miesiąca będziecie obchodzić uroczysty szabat, trąbienie w róg i święte zwołanie” (Kpł 23,24). Trąbienie w *szofar* jest punktem centralnym obchodów *Rosz haszana*, przy czym w diasporze trąbi się pełne dwa dni świąt, chyba że pierwszy dzień wypadnie w szabat (wtedy trąbi się tylko w drugim dniu). W czasie porannego nabożeństwa *szacharit*, natychmiast po odczytaniu fragmentu Tory, wykonuje się 30 trąbień, natomiast w czasie lub natychmiast po zakończeniu dodatkowych modłów *Musaf* trąbi się jeszcze 70 razy¹⁰. Talmud zawiera skomplikowane opisy, dotyczące tego, jakiego rodzaju rogi mogą być wykorzystane do trąbienia i jak należy trąbić w *szofar* (m.in. traktat *Rosz haszana* 26b). Na podstawie zapisów Tory rabini wyodrębnili trzy rodzaje wydobywanych z rogu dźwięków, nazywanych: *tekija*, *szewarim* i *terua*, powtarzanych w poszczególnych sekwencjach w różnej kolejności¹¹. Ponieważ przykazanie słuchania dźwięków *szofaru* znajduje się w Torze, przed trąbieniem wypowiada się błogosławieństwo: „Błogosławiony jesteś Panie, Boże nasz, królu wszechświata, który nas uświęciłeś swoimi przykazaniami i nakazałeś nam słuchać głosu *szofaru*”. Po tym błogosławieństwie *Machzor* podaje trzy sekwencje trąbienia, powtórzone po trzy razy:

- *tekija, szewarim, terua, tekija*;
- *tekija, szewarim, tekija*;
- *tekija, terua, tekija*.

Ostatnie trąbienie trzeciej sekwencji to *tekija gdola*, czyli „wielkie trąbienie”¹². Lightstone wymienia 11 symboli zawartych w noworocznym trąbieniu¹³:

⁹ Alina Cała, Hanna Węgrzynek, Gabriela Zalewska. 2000. *Historia i kultura Żydów polskich. Słownik*. Warszawa: WSiP, 284.

¹⁰ Sefira Ross. 2019. What Is Rosh Hashanah? (17.03.2019). https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/4762/jewish/What-Is-Rosh-Hashanah.htm.

¹¹ Eliezer Posner. 2019. Why Do We Blow One Hundred Shofar Blasts on Rosh Hashanah? (17.03.2019). https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/746659/jewish/Why-do-we-blow-the-shofar-so-many-times.htm.

¹² *Machzor Ierosz haszana*, 35.

¹³ Mordechai Lightstone. 2019. 11 Reasons Why We Blow the Shofar on Rosh Hashanah (17.03.2019). https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/2311995/jewish/11-Reasons-Why-We-Blow-the-Shofar-on-Rosh-Hashanah.htm.

- 1) ogłaszanie powrotu króla (ten motyw często pojawia się w przypowieściach Jezusa o królu, który powraca w celu rozliczenia swoich poddanych);
- 2) alarm wybudzający ze snu duchowego;
- 3) przypomnienie o konieczności powrotu do studiowania Tory;
- 4) przypomnienie głosu proroków nawołujących do nawrócenia;
- 5) dźwięk *szofaru* przypomina płacz i zawodzenie, co przywołuje na myśl tragiczny los Jerozolimy i Świątyni;
- 6) ofiara Izaaka, która wg tradycji miała miejsce w dniu *Rosz haszana*;
- 7) przerażenie przed obliczem Boga;
- 8) rachunek sumienia;
- 9) świętowanie nadziei na zbawienie i przyjście Mesjasza;
- 10) jedność Boga;
- 11) wołanie wyrażające pragnienie pojednania z Bogiem.

Wyjątkowość tego święta wyraża się m.in. w tym, że obchodzone jest dwa dni nie tylko w diasporze, ale również w Izraelu. Oba dni świąteczne są nazywane *joma arichta*, dosł. „długi dzień”¹⁴. Nazwa *Rosz haszana* nie występuje w Biblii, jej miejsce w tradycji żydowskiej zapewnił traktat talmudyczny noszący taką samą nazwę, opisujący zasady świętowania. Piśmo Święte nazywa je *Jom terua*, czyli „dzień trąbienia”. W modlitwach z kolei pojawia się nazwa *Jom hazikaron*, „dzień przypomnienia”, oraz *Jom hadin*, czyli „dzień sądu”, gdyż w tym dniu Bóg przywołuje do odpowiedzialności swoje stworzenie¹⁵. Nazwę „dzień przypomnienia” De Vries wyjaśnia w ten sposób, że chodzi o „ponowne rozbudzenie w nas świadomości naszej grzeszności, naszej potrzeby Bożej łaski i Bożego przebaczenia”¹⁶.

Rabini podkreślają, że *Rosz haszana* wyróżnia się wśród innych świąt, gdyż jest zasadniczo dniem sądu i grozy. Mimo to spożywa się świąteczne posiłki wieczorem, na początku święta, i w dzień, wyrażając jakby ufność, że Bóg zapewni swojemu ludowi słodki i pomyślny rok¹⁷. De Vries zaznacza:

Nowy Rok, dla wszystkich w ogóle i dla każdego z osobna, jest momentem ważkim. Odczuwamy wówczas potrzebę zatrzymania się na chwilę i rozejrzenia wokoło. Nowy Rok wzywa nas jakby do tego sam przez się. To rzecz całkiem naturalna, jest to czas

¹⁴ Irving Greenberg. 1988. *The Jewish Way: Living the Holidays*. New York: Touchstone, 199.

¹⁵ Ross. 2019. *What Is Rosh Hashanah?*

¹⁶ De Vries Mzn. 2001. *Obrzędy i symbole Żydów*, 116.

¹⁷ Editorial Staff. 2019. Laws of Yom Tov (17.03.2019). https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/708510/jewish/Laws-of-Yom-Tov.htm.

bowiem dokonania obrachunków wszelkiego rodzaju, pod rozmaitymi względami. (...) Spoglądamy wtedy za siebie i chcielibyśmy także dostrzec to, co mamy przed sobą. Jednakże to właśnie, co przed nami, jest niewiadomą. Nie zawsze jest to tajemnica nam życzliwa, raczej odczuwamy wobec niej lęk. Stąd też biorą się nasze życzenia w owej chwili i nasze modlitwy. Możliwe, że do tych właśnie odczuć przystosowano, przynajmniej w części, rozmaite zwyczaje i symbole (...) ¹⁸.

3. Cechy charakterystyczne świąt Nowego Roku

Autor ten odnotowuje, że *Rosz haszana* „nie posiada swoistej i określonej domowej obrzędowości religijnej”, choć znaczenie tego dnia znajduje swój wyraz w wielu czynnościach, m.in. w tym, co się je i pije¹⁹. W czasie *Rosz haszana* spożywa się potrawy symboliczne, takie jak chleb i miód, nawiązujące do szczęścia i pomyślności; w żydowskich rodzinach w Polsce nie podawano potraw gorzkich i kwaśnych²⁰. Wypiekana jest okrągła chałka (w odróżnieniu od zwykłej, podłużnej), symbolizująca pełnię, a w czasie liturgii domowej jej kawałek jest maczany w miodzie i spożywany po odmówieniu typowego błogosławieństwa nad chlebem (*hamoci*). Następnie macza się w miodzie kawałek jabłka i spożywa się po odmówieniu błogosławieństwa na spożycie owoców (innego niż w przypadku chleba) i składa się życzenia noworoczne w postaci modlitewnej: „Oby było Twoją wolą, Boże, by nas odnowić dla dobrego i słodkiego roku”²¹. Podobnie spożycie rozmaitych potraw nabiera charakteru symbolicznego w połączeniu z wypowiedzianymi prośbami – życzeniami ułożonymi w formie błogosławieństw, jak to będzie omówione niżej na podstawie modlitw zawartych w księdze *Sefer habrachot*. W drugim dniu święta przyjęte jest spożywanie „nowych owoców”, których nie jadło się długi czas i się próbuje po raz pierwszy w Nowym Roku. Mówi się, że chodzi o „zasmakowanie” nowości roku, ale też o dodatkowe symbole, np. owoc granatu jest często spożywany jako „nowy owoc” zawierający 613 ziarenek odpowiadających 613 przykazaniom Tory²². Z halachicznego punktu widzenia rozwiązuje

¹⁸ De Vries Mzn. 2001. *Obrzędy i symbole Żydów*, 114.

¹⁹ *Tamże*, s. 117.

²⁰ Cała, Węgrzynek, Zalewska. 2000. *Historia i kultura Żydów polskich*, 284.

²¹ Shraga Simmons. 2019. What is Rosh Hashanah? (17.03.2019). <https://www.aish.com/h/hh/rh/guide/48939217.html>.

²² Jill Jacobs. 2019. Rosh Hashanah Customs (17.03.2019). <https://www.myjewishlearning.com/article/rosh-hashanah-customs/>.

to problem, czy można dwa dni pod rząd wypowiadać błogosławieństwo czasu *szehechejanu*. Autorytety rabiniczne dochodzą do wniosku, że skoro spożywa się nowy owoc w Nowym Roku po raz pierwszy lub nakłada się po raz pierwszy nowe ubranie, to takie powtórne odmówienie błogosławieństwa czasu jest jak najbardziej uprawnione²³.

Chciałoby się w tym miejscu nadmienić, że atmosfera odnowienia, towarzysząca obchodom *Rosz haszana*, w znacznej mierze pomaga w zrozumieniu aluzji św. Pawła do „starego” i „nowego” człowieka. Przebywając w pełnym nowych zapachów i smaków zgromadzeniu członków rodziny, ubranych w nowe piękne stroje, podekscytowanych nadejściem Nowego Roku z nowymi nadziejami i możliwościami, o wiele głębiej odbierzemy np. krótkie zdanie św. Pawła: „wy wszyscy, którzy zostaliście ochrzczeni w Chrystusie, przyoblekliście się w Chrystusa” (Ga 3,27). Podobnie zachęta do odnowienia brzmi o wiele bardziej atrakcyjnie, jeśli jest umieszczona w atmosferze *Rosz haszana*: „Nie okłamujcie się nawzajem, boście zwlekli z siebie dawnego człowieka z jego uczynkami, a przyoblekli nowego, który wciąż się odnawia ku głębszemu poznaniu [Boga], według obrazu Tego, który go stworzył” (Kol 3,9-10).

Jednym z wyróżników święta *Rosz haszana* jest obrzęd nazywany *Taszlich*, polegający na tym, że nad brzegiem rzeki czy morza Żydzi wywracają kieszenie i wytrząsają ich zawartość do wody, odmawiając przy tym modlitwy²⁴. Nazwa nawiązuje do słów z Księgi proroka Micheasza: „Ulitujesz się znowu nad nami, zetrzesz nasze nieprawości i wrzucisz (תְּשַׁלֵּחַנָּה *wetaslich*) w głębokości morskie wszystkie nasze grzechy” (Mi 7,19). Zwyczaj ten powstał prawdopodobnie w średniowieczu i spotkał się początkowo ze sprzeciwem wielu rabinów, jednak ze względu na silną wymowę i ładunek emocjonalny towarzyszący cudowi wyzbycia się ciężaru grzechów został rozpowszechniony i w naszych czasach ponownie doceniony²⁵. *Taszlich* jest odprawiany w pierwszy dzień święta, a jeśli wypada on w szabat, to w drugi. Natomiast w dniu poprzedzającym *Rosz haszana* przyjęło się wstawać przed świtem w celu odczytania *Slichot* i innych modlitw pokutnych, by dokończyć proces nawrócenia, po hebrajsku nazywany *tszuwa*²⁶. Słowo to oznacza dosłownie „powrót” i nawiązuje do tego, że Izrael raz powołany przez Boga odsu-

²³ Paul Steinberg. 2009. *Celebrating the Jewish Year: The Fall Holidays: Rosh Hashanah, Yom Kippur, Sukkot*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 30.

²⁴ Cała, Węgrzynek, Zalewska. 2000. *Historia i kultura Żydów polskich*, 348.

²⁵ Greenberg. 1988. *The Jewish Way*, 199.

²⁶ Элияу Ки-Тов. 2019. Рош аШана — еврейский Новый год (17.03.2019). <https://toldot.ru/roshashana.html>.

nał się od Niego i potrzebuje powrotu. Rabin Jonasz z Gerony (zm. 1264) w swojej pracy *Bramy nawrócenia*²⁷ wskazywał na następujące elementy tego procesu:

- uznanie grzechu i żal z powodu popełnienia go,
- odrzucenie grzechu,
- przejęcie się przyszłymi konsekwencjami grzechu,
- uniżenie przed Bogiem,
- zmiana zachowania z grzesznego na przeciwstawne grzechowi,
- zrozumienie powagi grzechu,
- wystrzeżenie się drobnych grzechów w celu uchronienia się przed grzechami większymi,
- wyznanie grzechu,
- modlitwa o odpuszczenie grzechu,
- naprawienie popełnionego grzechu, jeśli to jest możliwe,
- pełnienie dzieł miłosierdzia i prawdy,
- wystrzeżenie się ponownego popełnienia tego samego grzechu,
- pouczanie innych, by nie grzeszyli.

Edukacja religijna dzieci wymaga stopniowego nauczania tych prawd. Dlatego rabini opracowali²⁸ krótszy schemat *tszuwy*, według którego postępują już młodszy członkowie rodzin, a mianowicie:

- *cheszbon hanefesz*, czyli rachunek sumienia: „Co zrobiłem dobrego, a co złego?”,
- przeproszenie każdego, kogo się skrzywdziło w ciągu minionego roku,
- obmyślenie i zaplanowanie zmiany postępowania na lepsze,
- błaganie Boga o przebaczenie.

W porównaniu do nauczania katolickiego można zauważyć dwie drobne, ale niezmiernie istotne różnice: (1) dziecko uczy się negatywnie oceniać nie tylko popełnione grzechy, ale wszelkiego rodzaju krzywdy, chcący czy niechcący wyrządzone innym osobom; (2) oprócz mocnego postanowienia poprawy obmyśla schemat działań, w pewien sposób przyzwyczajając swój umysł do poprawionego zachowania. Ujmując najprościej, dziecko nie tylko myśli: „Nie będę bił kolegi”, ale myśli też: „Odezwę się do kolegi przyjaźnie, pomogę mu w czymś”. Psychologowie zauważają, że szczególnie małe dzieci odbierają komunikaty pozytywne „zrób to” i negatywne „nie rób tego” jednakowo jako informację pozostającą w mózgu, wizualizując je. Dziecko nie potrafi wizualizować negacji, dlatego za-

²⁷ Yonah Ben Avraham of Gerona. 1971. *Shaarei Teshuva: The Gates of Repentance*. Jerusalem: Feldheim Publishers.

²⁸ Zob. np.: Editorial Staff. 2019. Rosh HaShanah: Family Activities (10.04.2019). <https://reformjudaism.org/rosh-hashanah-family-activities>.

chęcanie go do robienia czegoś o wiele skuteczniej ukierunkowuje działania dziecka niż zabranianie²⁹.

Rabini sugerują³⁰, by przed nadejściem Nowego Roku uwolnić się od niespełnionych obietnic i złożonych przysiąg. Okazją ku temu jest czas po zakończeniu porannej modlitwy *Szacharit* w dniu przed świętem, czyli w ostatnim dniu miesiąca elul. Co najmniej trzech Żydów – najlepiej znawców Tory – reprezentując *Bet Din*, czyli „sąd duchowy”, wysłuchuje penitenta wypowiadającego ustalone formułki i zwalnia go od nieroztropnie złożonej obietnicy. Wszystkie przygotowania do *Rosz haszana* należy ukończyć przed południem, żeby dobrze przygotować się do Dnia Sądu. Zwyczajowo rozdaje się więcej niż zwykle jałmużny oraz odwiedza się groby uznanych sprawiedliwych. Modlitwa *mincha* na zakończenie ostatniego dnia miesiąca elul jest traktowana bardzo poważnie, gdyż jest to ostatnia modlitwa w ciągu roku.

Obchody Nowego Roku stwarzają wiele okazji do wspólnych działań i świętowania w rodzinie. Stevens proponuje³¹, by np. razem z dziećmi zbierać jabłka (będące symbolem *Rosz haszana*) i potem przygotowywać rozmaite słodkie dania, zaangażować dzieci w dekorowanie świątecznego stołu, a nawet zakupić własny *szofar* i trąbić przed rozpoczęciem posiłku. Oprócz tego zachęca, by dzieci uczestniczyły w atrakcyjnej i pobudzającej procedurze *taszlich*, wywracając kieszenie i wyrzucając do wody najmniejsze okruszki grzechów, a także do podjęcia jakiegoś działania w kierunku „ulepszania” czy „naprawiania” świata (*tikkun olam*). Polega to na zrobieniu czegoś dobrego dla kogoś konkretnego: wysyłanie kartek świątecznych z życzeniami słodkiego roku za tydzień przed świętem, wspólne odwiedzenie chorych i samotnych ludzi. Stevens konkluduje, że dając dzieciom pozytywny przykład, tworzy się rodzinne tradycje i miłe wspomnienia, które trwają potem całe życie.

4. Liturgia rodzinna na Nowy Rok

Dział poświęcony obchodom Nowego Roku rozpoczyna się na 23. stronie księgi *Sefer habrachot*. Jest tu ilustracja przedstawiająca owoc granatu i ptaka, a na stronie następnej, bogato udekorowanej, znajduje się zdjęcie Korony Tory wykonanej ze srebra i złota w Polsce w 1726 r., przechowywanej w muzeum w Jerozo-

²⁹ Zob. np.: Diana R. Boggia. 2012. *Parenting with a Purpose: Inspiring, Positive Alternatives to Reach and Teach Your Child How to Behave*. Bloomington: iUniverse, 42.

³⁰ Ки-Тов. 2019. Рош аШана – еврейский Новый год.

³¹ Cara J. Stevens. 2019. 6 Rosh Hashanah Activities for Families (17.03.2019). <https://www.familyeducation.com/6-rosh-hashanah-activities-families>.

limie. Pod zdjęciem umieszczono tytuł rozdziału: *Rosz haszana* i daty obchodów świąt: 1–2 tiszri. Na stronie 25 to zdjęcie powtórzono, ale bez dekoracji, a pod nim umieszczono fragment z Tory: „W pierwszym dniu siódmego miesiąca będziecie mieć zwołanie święte; wtedy nie wolno wykonywać żadnej pracy. Będzie to dla was dzień trąbienia” (Lb 29,1).

Strona 25. zawiera wprowadzenie w formie pytań i odpowiedzi. Pytania są następujące:

- Co to jest *Rosz haszana* i jaki jest powód świętowania?
- Co oznacza słuchanie dźwięku rogu w *Rosz haszana*?
- Skąd pochodzi zwyczaj spożywania symbolicznych potraw w *Rosz haszana*?
- Co to za zwyczaj *Taslich*?

W odpowiedziach redaktorzy przypominają, że według tradycji właśnie w tym dniu Bóg ukończył dzieło stworzenia i rozpoczął odliczanie dat kalendarzowych, a Jego królowanie w świecie się szerzyło. Przyjmuje się też, że w dniu 1 tiszri pierwszy człowiek stanął przed sądem Bożym z powodu popełnionego grzechu i uzyskał przebaczenie, dlatego dzień ten został wyznaczony jako dzień sądu na wszystkie nadchodzące czasy. Jednak jest to święto, choć jest jednocześnie dniem sądu, a następujące po nim dni aż do *Jom Kippur* są dniami nawrócenia.

Pierwsza część liturgii rodzinnej w księdze *Sefer habrachot* zajmuje strony 26–29 i dotyczy początku obchodów święta po zachodzie słońca: *Seder lejl Rosz haszana* („Porządek obchodów wieczorem Nowego Roku”). Na stronie 26. jest tytuł: „Kidusz wieczoru Nowego Roku” z zaznaczeniem w nawiasach, że to dotyczy zarówno pierwszego, jak i drugiego dnia obchodów tego święta poza Izraelem. Następnie podana jest podpowiedź, że należy napełnić kielich winem, podnieść go, trzymając w prawej ręce, i wypowiedzieć następujące słowa: *Kidusz*. Dalej jest zaznaczone, że jeśli początek święta przypada na szabat, to należy przeczytać przytoczony fragment z Tory o stworzeniu świata i odpoczynku Boga (Rdz 2,1-3) według porządku liturgii powitania szabatu³². Jeśli natomiast święto rozpoczyna się w innym dniu tygodnia, należy zacząć liturgię od odczytania wersetu Tory: „Również w wasze dni radosne, w dni święte, na nowiu księżyca, przy waszych ofiarach całopalnych i biesiadnych będziecie dąć w trąby; one będą przypomnieniem o was przed Panem. Jam jest Pan, Bóg wasz” (Lb 10,10).

Następnie według tradycji sefardyjskiej mówi się: „Za pozwoleniem, panowie: [obecni odpowiadają:] na zdrowie!”, zaś według aszkenazyjskiej: „Za pozwoleniem, mistrzowie, nauczyciele i panowie!”, po czym następuje błogosławieństwo

³² Rucki. 2018. „Liturgia powitania szabatu a relacje rodzinne”, 139–159.

wina: „Błogosławiony jesteś, Panie Boże nasz, Królu wszechświata, który stworzyłeś owoc winorośli”. Na to obecni odpowiadają: „Amen”.

Dalej następuje błogosławieństwo:

Błogosławiony jesteś Panie Boże nasz, Królu wszechświata, który wybrałeś nas spośród wszystkich narodów i wywyższyłeś nas ponad wszystkie języki, i poświęciłeś nas swoimi przykazaniami. I nadałeś nam, Panie, Boże nasz, w miłości ([w szabat dodaje się:] szabaty dla odpoczynku i) dzień ten przypomnienia³³ dzień ([w szabat dodaje się:] przypomnienia) trąbienia ([w szabat dodaje się:] w miłości) i zgromadzenia świętego na pamiątkę wyjścia z Egiptu. A Twoje słowo jest prawdą i trwa na wieki. Błogosławiony jesteś, Panie, królu całej ziemi, który poświęciłeś ([w szabat dodaje się:] szabat i) Izraela, i dzień przypomnienia. (Odpowiadamy:) Amen³⁴.

Dalej jest komentarz redakcyjny, że jeśli początek święta przypada na wieczór pożegnania szabat, przed błogosławieństwem czasu *szehechejanu* należy wypowiedzieć dwa następujące błogosławieństwa:

Błogosławiony jesteś Panie Boże nasz, Królu wszechświata, który stworzyłeś światła ognia. [Odpowiadamy:] Amen.

Błogosławiony jesteś Panie Boże nasz, Królu wszechświata, który oddzieliłeś święte od powszedniego, światło od ciemności, Izraela od narodów, dzień siódmy od sześciu dni stwarzania, który rozróżniłeś świętość szabatu i świętość dnia świątecznego, i wyróżniłeś poświęcając dzień siódmy spośród dni tygodnia, oddzieliłeś i poświęciłeś naród swój Izraela swoją świętością. Błogosławiony jesteś, Panie, który rozróżniasz między świętym a świętym. [Odpowiadamy:] Amen³⁵.

Rabini wyjaśniają, że różnica w stopniu świętości szabatu i świąt jest m.in. taka, że w niektóre święta są dozwolone czynności zakazane w szabat. Możemy np. zauważyć, że początek świętowania *Rosz haszana* nie zawiera uroczystego zapalania świec, ponieważ, w odróżnieniu od szabatu, jest to czynność dozwolona z pewnymi ograniczeniami. Zazwyczaj zapala się wcześniej większą świecę, która pali się całą dobę, i od niej są zapalane inne świece w czasie świąt³⁶. W tej sytuacji odczy-

³³ Sens hebrajskiego słowa זיכרון *zikaron* kładzie nacisk raczej na urzeczywistnienie wydarzeń niż na wspomnienia o nich.

³⁴ *Sefer habrachot*, 27.

³⁵ *Sefer habrachot*, 27.

³⁶ Ки-Тов. 2019. Рош аШана — еврейский Новый год.

tanie powyższego błogosławieństwa wyznacza moment zakończenia szabatu, od którego wolno takie „święteczne” czynności wykonywać³⁷.

Dalej następuje błogosławieństwo czasu *szehechejanu*:

Błogosławiony jesteś, Panie, Boże nasz, Królu wszechświata, który zachowałeś nas przy życiu, utrzymałeś nas i doprowadziłeś to tego czasu.

Komentarz redakcyjny zaznacza, że teraz należy wypić nieco wina z kielicha i rozdzielić resztę między uczestnikami ceremonii. Po tych słowach następuje obmycie rąk z odmówieniem odpowiedniej formułki: „Błogosławiony jesteś, Panie Boże nasz, Królu wszechświata, który nas uświęciłeś swoimi przykazaniami i nakazałeś nam obmycie rąk” i błogosławieństwo nad dwiema chałkami: „Błogosławiony jesteś, Panie Boże nasz, Królu wszechświata, który wyprowadzasz chleb z ziemi”³⁸. Wskazówka redakcyjna podpowiada, że kawałek chałki należy umoczyć w miodzie lub w cukrze, według zwyczaju, i że wszyscy obecni mogą uczynić to samo, zjadając po kawałku co najmniej wielkości oliwki.

5. Błogosławieństwo potraw symbolicznych

Po tych wskazówkach jest podtytuł *Birkat hasimanim*, co oznacza błogosławieństwo potraw symbolicznych. Wyraz סימנים *simanim* to l. mn. od סימן *siman* – „znak”, zapewne zapożyczenie z greckiego σημεῖον – „znak”. Symboliczność owych potraw polega bądź na wykorzystaniu gry słów w odmawianych po hebrajsku błogosławieństwach, bądź na czynieniu aluzji do pewnych właściwości lub cech charakterystycznych zjadanej potrawy. Na przykład Rotkovitz³⁹ wyjaśnia znaczenie dziesięciu najbardziej rozpowszechnionych *simanim* następująco:

- 1) miód – słodycz w sensie dosłownym i przenośnym;
- 2) owoce granatu – są pełne ziarenek, więc inspirować do życzenia, byśmy byli tak samo pełni dobra w nadchodzącym roku;
- 3) marchewka – po hebrajsku nazywa się *gezer*, co przypomina słowo *gzar* – „postanowienie”, więc inspirować do życzenia, by wszelkie niekorzystne dla nas postanowienia zostały anulowane;

³⁷ Yaakov Goldstein. 2016. *Baruch Hamavdil or Havdala before doing melacha* (17.03.2019). <https://shulchanaruchharav.com/halacha/baruch-hamavdil-or-havdala-before-doing-melacha/#ftn16>.

³⁸ *Sefer habrachot*, 28.

³⁹ Miri Rotkovitz. 2019. *Rosh Hashanah Simanim* (20.03.2019). <https://www.thespruceeats.com/rosh-hashana-simanim-symbolic-foods-2122243>.

- 4) buraki lub szpinak – po hebrajsku nazywane są *selek*, co brzmi podobnie do słowa oznaczającego usunięcie, więc inspirowane do życzenia, by nasi wrogowie zostali usunięci;
- 5) fasola – po hebrajsku nazywana *rubia*, przypomina słowo *jirbu* oznaczające pomnażanie, więc inspirowane do życzenia, by nasze dobre uczynki zostały pomnożone;
- 6) głowa ryby lub barana, ale też kapusty lub czosnku – po hebr. *rosz*, co oznacza również początek i występuje w nazwie święta *Rosz haszana*, a także wiodącą pozycję (jak np. głowa rodu lub głowa państwa), więc inspirowane do życzenia, byśmy byli raczej głową, a nie ogonem;
- 7) ryba – w starożytności uważano, że ryba nigdy nie śpi, więc danie z ryby inspirowało do życzenia, byśmy ciągle czuwaliby w świadomości obecności Boga i gotowości do pełnienia dobrych czynów;
- 8) por – po hebrajsku nazywa się *karesza*, co przypomina wyraz *karet* – „wyciąć”, więc inspirowane do życzenia, by każdy próbujący nas zaatakować sam został wycięty (coś w rodzaju: „wszyscy, którzy za miecz chwytają, od miecza giną” – Mt 26,52);
- 9) dynia – po hebrajsku nazywa się *kar'a*, podobnie do homonimów *kar'a* – „wołać”, „miażdżyć”, co inspirowane do życzenia, by złe postanowienia wobec nas zostały zmiażdżone, zaś dobre głośno obwołane przed obliczem Boga;
- 10) daktyl – po hebrajsku są nazywane *tamar*, co przypomina słowo *tam* – „zakończyć”, co inspirowane do życzenia, by zakończyła się pomyślność naszych wrogów.

Błogosławieństwa *simanim* skupiają się wokół dań tradycyjnych, serwowanych w święto *Rosz haszana*, lecz nie są traktowane jako sztywny kanon modlitewny. Dopuszczany jest znaczny stopień dowolności, a wręcz kreatywności, nawet z elementami humorystycznymi w języku, jakim Żydzi posługują się na co dzień w kraju zamieszkania. Przykładowo: na stronie www.aish.com, reprezentującej judaizm ortodoksyjny, opublikowano artykuł zachęcający do tworzenia takich „złorzeczeń i błogosławieństw” w języku angielskim⁴⁰:

- brokuły inspirowane do życzenia, by wrogowie byli złamani (ang. *broken*);
- kiwi inspirowane do życzenia, by wrogowie za karę trafili do Nowej Zelandii, gdzie nie ma Żydów i są produkowane beznadziejne filmy;

⁴⁰ David Kilimnick. 2017. New Symbolic Foods for Rosh Hashanah (20.03.2019). <https://www.aish.com/j/fs/New-Symbolic-Foods-for-Rosh-Hashanah.html>.

- marchewka (ang. *carrot*) inspirowane do życzenia, byśmy doświadczali w życiu troski (ang. *care*);
- brzoskwinia (ang. *peach*) inspirowane do życzenia, byśmy opalając się na plaży (ang. *beach*), nie doznali udaru słonecznego.

Księga *Sefer habrachot* zawiera raczej najbardziej powszechne, tradycyjne błogosławieństwa symbolicznych pokarmów w większości w dwóch wariantach: aszkenazyjskim, podanym jako tekst podstawowy czarną czcionką, i sefardyjskim, podanym jako dodatek wyróżniony na czerwono. Bezpośrednio po tytule *Birkat hasimanim* znajduje się notka redakcyjna informująca, że przed posiłkiem świątecznym należy odmówić błogosławieństwo nad symbolicznymi potrawami i zjadając niewielką ilość, składać sobie odpowiednie życzenia. Jednak zgodnie z przepisami rabinicznymi, zanim się spożyje owoce (rosnące na drzewach), należy zawsze wypowiedzieć ogólną formułkę: „Błogosławiony jesteś, Panie Boże nasz, Królu wszechświata, który stwarzasz owoce drzew”⁴¹. Toteż pierwsze błogosławieństwo umieszczone w księdze *Sefer habrachot*, wypowiedziane po wzięciu w rękę daktyli, to błogosławieństwo ogólne na owoce drzew. Dopiero po tych słowach należy spróbować daktyli i odmówić błogosławieństwo symboliczne *simanim*:

Oby było Twoją wolą (Panie, Boże nasz i Boże naszych praojców), by nastął koniec (*sfarad*: naszych wrogów i) tych, którzy nas nienawidzą ([*sfarad*:]) i którzy życzą nam źle).

Jak wspomniano wyżej, wykorzystano tutaj grę słów: תמר *tamar* oznacza daktyle, zaś יתמו *jitamu* to życzenie, by nastął koniec. Według podobnego schematu są ułożone następne błogosławieństwa:

Bierze się kawałek buraczka (hebr. סלק *selek*) i się mówi:

„Oby było Twoją wolą (Panie, Boże nasz i Boże naszych praojców), by rozproszyli się (hebr. יסתלקו *jistalku*) nasi wrogowie (*sfarad*: i ci, którzy nas nienawidzą, i którzy życzą nam źle).

Bierze się kawałek poru (hebr. כרישה *karesza*) i się mówi:

„Oby było Twoją wolą (Panie, Boże nasz i Boże naszych praojców), by zostali wycięci (hebr. יכרתו *jikartu*) (*sfarad*: nasi wrogowie i) ci, którzy nas nienawidzą ([*sfarad*:]) i którzy życzą nam źle).

⁴¹ (Red.) Pinchas Polonski. 2008. *Sidur szaarej tfila (nusach aszkenaz)*. Jeruzalem: Machanaim, 305.

Bierze się kawałek dyni (hebr. קרא *kar 'a*) i się mówi:

„Oby było Twoją wolą (Panie, Boże nasz i Boże naszych praojców), by zostało podarte (hebr. יקרע *jikara*) złe postanowienie sądowe odnośnie do nas, zaś obwieszzone zostało (hebr. יקראו *jikar 'u*) nasze zwycięstwo⁴².”

Bierze się trochę fasoli (hebr. רוביא *rubi 'a*) i się mówi:

„Oby było Twoją wolą (Panie, Boże nasz i Boże naszych praojców), by zostały pomnożone (hebr. ירבו *jirbu*) nasze dobre uczynki⁴³ (*sfarad*: i żebyś dodawał nam otuchy)⁴⁴.”

Bierze się głowę (ryby lub barana) i się mówi:

„Oby było Twoją wolą (Panie, Boże nasz i Boże naszych praojców), żebyśmy byli głową, a nie ogonem (*sfarad*: i wspomnij dla nas na ofiarę Izaaka, naszego praojca, syna Abrahama, naszego praojca, i barana, złożonego zamiast niego, by przyniosła nam pokój)”.

Bierze się jabłko z miodem i się mówi:

„Oby było Twoją wolą (Panie, Boże nasz i Boże naszych praojców), byś zesłał nam rok dobry i słodki”.

Bierze się owoc granatu i się mówi:

„Oby było Twoją wolą (Panie, Boże nasz i Boże naszych praojców), (*aszkenaz*: by zostały pomnożone nasze dobre uczynki (*sfarad*: i byśmy byli pełni [wykonanych] przykazań) jak granat!”⁴⁵.”

6. Zakończenie liturgii domowej

Następna strona w księdze *Sefer habrachot* to już modlitwa odprawiana przed południem, czyli *Kidusz szacharit*. Notka redakcyjna informuje, że jeśli święto wypada w szabat, należy rozpocząć od Ps 23: „Pan mym pasterzem”, po którym są podane fragmenty z Księgi Izajasza (58,13-14) i Księgi Wyjścia (31,16-17), a także fragment z Księgi Wyjścia (20,8-11), który jest prawie cały oznaczony

⁴² Znaczenie użytego w tym miejscu hebrajskiego słowa זכיותינו *zechujotenu* jest dwojakie: może ono oznaczać zarówno „nasze dobre uczynki”, jak również „nasze zwycięstwo”.

⁴³ W tym miejscu to samo słowo זכיותינו *zechujotenu* raczej oznacza „nasze dobre uczynki” niż „nasze zwycięstwo”, choć dwuznaczność chyba jest wręcz zamierzona.

⁴⁴ Sefardyjski dodatek jest kolejną grą słów, gdyż niektóre gatunki bobów są nazywane w dialektach לוביא *lubia*, co może się kojarzyć ze słowem *lew* – „serce”, od którego pochodzi słowo תלבבנו *telabwenu* – „dodawaj nam otuchy”.

⁴⁵ *Sefer habrachot*, 28–29.

jako *aszkenaz*, za wyjątkiem części ostatniego wersetu. Są to te same teksty, które są umieszczone na s. 19. księgi w dziale poświęconym szabatowi, opisanym wcześniej. Natomiast dalej na s. 31 jest adnotacja: „Jeśli święto wypada w dniu powszednim, zaczynamy tutaj”, po czym są dwa teksty wyróżnione kolorem czerwonym:

(*Sfarad*:) W wasze dni radosne, w dni święte, na nowiu księżycy, przy waszych ofiarach całopalnych i biesiadnych będziecie dąć w trąby; one będą przypomnieniem o was przed waszym Bogiem. Jam jest Pan, Bóg wasz.

(*Aszkenaz*) Oto czasy święte dla Pana, zwołanie święte, na które wzywać ich będziecie w określonym czasie (Kpł 23,4). I ogłosił Mojżesz synom izraelskim te święta Pana (Kpł 23,44). Dmijcie w róg na nowiu, podczas pełni, w nasz dzień uroczysty! Bo to jest ustawa w Izraelu, przykazanie Boga Jakubowego (Ps 81,4-5)⁴⁶.

I następnie całość kończą słowa wypowiedane przez głowę rodziny:

Za pozwoleniem, panowie: (obecni odpowiadają:) na zdrowie!” (*sfarad*); „Za pozwoleniem, mistrzowie, nauczyciele i panowie!” (*aszkenaz*),

po których następuje błogosławieństwo wina:

Błogosławiony jesteś, Panie Boże nasz, Królu wszechświata, który stworzyłeś owoc winorośli. (Obecni odpowiadają:) Amen.

Pozostałe błogosławieństwa na umycie rąk (*netilat jadaim*) i na spożyciu chleba (*hamoci*) nie są w księdze podane w tym miejscu, tylko zaznaczono, że należy je odmówić.

7. Wnioski

Podsumowując, należy odnotować, że poza takimi czynnikami, jak wspólny posiłek i wspólna modlitwa, ważnym elementem integrującym rodzinę jest wspólne wyznawanie grzechów połączone z symbolicznym gestem wytrząsania kieszeni (*taszlich*). Wspólne czynności, jak np. zbieranie razem z dziećmi owoców i przygotowanie stołu świątecznego, powiązanego symbolicznie z przykazaniami

⁴⁶ *Sefer habrachot*, 31.

Bożymi, stwarza warunki do pozytywnego nauczania pełnienia woli Boga. Najbardziej wychowawczym jest chyba podejmowanie wspólnie z dziećmi konkretnych działań w kierunku „ulepszania” czy „naprawiania” świata (*tikkun olam*). Gra słów, wykorzystana w błogosławieństwach hebrajskich, sprzyja zapamiętywaniu zwrotów w języku przodków i otwiera możliwości dla zabawy w skojarzenia i dla żartów przy jednoczesnym budowaniu poczucia tożsamości, przynależności narodowej i religijnej, a także więzi międzypokoleniowych. To wszystko tworzy piękną atmosferę rodzinnego świętowania w kontekście wyzbycia się grzechów (uwidocznionego w obrzędzie *taszlich*, nieopisanym w badanej księdze) i odnowienia duchowego (uwidocznionego w zwyczajowym nakładaniu nowych ubrań). Bogactwo smaków symbolicznych potraw pomaga uzmysłowić głębię tego odnowienia i wartość nowego początku traktowanego jako szansę na naprawienie spraw, które się zepsuło.

Bibliografia

- Boggia Diana R. 2012. *Parenting with a Purpose: Inspiring, Positive Alternatives to Reach and Teach Your Child How to Behave*. Bloomington: iUniverse.
- Cała Alina, Węgrzynek Hanna, Zalewska Gabriela. 2000. *Historia i kultura Żydów polskich. Słownik*. Warszawa: WSiP.
- Chazan Robert i in. 1984–2018. *The Cambridge History of Judaism*. T. 1–8. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Vries Mzn. Simon Ph. 2001. *Obrzędy i symbole Żydów*. Tłum. Andrzej Borowski. Kraków: WAM.
- Editorial Staff. 2019. Laws of Yom Tov (17.03.2019). https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/708510/jewish/Laws-of-Yom-Tov.htm.
- Editorial Staff. 2019. Rosh HaShanah: Family Activities (10.04.2019). <https://reformjudaism.org/rosh-hashanah-family-activities>.
- Greenberg Irving. 1988. *The Jewish Way: Living the Holidays*. New York: Touchstone.
- Jacobs Jill. 2019. Rosh Hashanah Customs (17.03.2019). <https://www.myjewishlearning.com/article/rosh-hashanah-customs/>.
- Kilimnick David. 2017. New Symbolic Foods for Rosh Hashanah (20.03.2019). <https://www.aish.com/j/fs/New-Symbolic-Foods-for-Rosh-Hashanah.html>.
- Lightstone Mordechai. 2019. 11 Reasons Why We Blow the Shofar on Rosh Hashanah (17.03.2019). https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/2311995/jewish/11-Reasons-Why-We-Blow-the-Shofar-on-Rosh-Hashanah.htm.

- Machzor lerosz haszana wejom hakippurim*. 1962. Tel-Awiw: Sinai.
- Paul Steinberg. 2009. *Celebrating the Jewish Year: The Fall Holidays: Rosh Hashanah, Yom Kippur, Sukkot*. Philadelphia: Jewish Publication Society.
- Polonski Pinchas (red.). 2008. *Sidur szaarej tfila (nusach aszkenaz)*. Jerusalem: Machanaim.
- Posner Eliezer. 2019. Why Do We Blow One Hundred Shofar Blasts on Rosh Hashanah? (17.03.2019). https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/746659/jewish/Why-do-we-blow-the-shofar-so-many-times.htm.
- Rosik Mariusz. 2004. *Jezus a judaizm w świetle Ewangelii według św. Marka*. Warszawa: Vocatio, 170–181.
- Ross Sefira. 2019. What Is Rosh Hashanah? (17.03.2019). https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/4762/jewish/What-Is-Rosh-Hashanah.htm.
- Rotkovitz Miri. 2019. Rosh Hashanah Simanim (20.03.2019). <https://www.thespruceeats.com/rosh-hashana-simanim-symbolic-foods-2122243>.
- Rucki Mirosław, Mor Severius Moses, Abdalla Michael, Benyamin Ashraf. 2016. Miłosierdzie Boże w tradycji judaizmu i Kościołów Wschodu. W *Oblicza miłosierdzia w Biblii*. Red. Joanna Jaromin, 371–404. Wrocław: TUM.
- Rucki Mirosław. 2018. „Księga „Sefer habrachot” do żydowskiej liturgii domowej”. *Liturgia Sacra* 24 (1): 93–104.
- Rucki Mirosław. 2018. „Liturgia powitania szabatu a relacje rodzinne”. *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 71 (2): 139–159.
- Sefer habrachot leszabatot wechagim bemiszpacha [Księga błogosławieństw na szabaty i święta w rodzinie]*. 2006. Tel-Awiw: Matai Amnujot.
- Simmons Shraga. 2018. ABC’s of Elul (12.04.2019). <https://www.jewishpress.com/judaism/holidays/abcs-of-elul-3/2018/08/13/>
- Simmons Shraga. 2019. What is Rosh Hashanah? (17.03.2019). <https://www.aish.com/h/hh/rh/guide/48939217.html>.
- Stevens Cara J. 2019. 6 Rosh Hashanah Activities for Families (17.03.2019). <https://www.familyeducation.com/6-rosh-hashanah-activities-families>.
- Yaakov Goldstein. 2016. Baruch Hamavdil or Havdala before doing melacha (17.03.2019). <https://shulchanaruchharav.com/halacha/baruch-hamavdil-or-havdala-before-doing-melacha/#ftn16>.
- Yonah Ben Avraham of Gerona. 1971. *Shaarei Teshuva: The Gates of Repentance*. Jerusalem: Feldheim Publishers.
- Ки-Тов Элияу. 2019. *Рош аШана — еврейский Новый год* (17.03.2019). <https://toldot.ru/roshashana.html>.

MIROSLAW RUCKI, dr hab. inż., prof. Uniwersytetu Technologiczno-Humanistycznego w Radomiu, wykładowca w WSD Towarzystwa Chrystusowego w Poznaniu. Wcześniejsza kariera naukowa jest związana z Instytutem Technologii Mechanicznej (Politechnika Poznańska). Ukończył studia podyplomowe: pedagogiczne kształcenia zawodowego (Politechnika Poznańska), nauk o rodzinie (Papieski Wydział Teologiczny w Poznaniu) oraz biblijne (PWT we Wrocławiu). Autor lub współautor wielu publikacji naukowych. Od roku 2015 członek Stowarzyszenia Biblistów Polskich, a od 2017 Society of Biblical Literature. E-mail: mirosław.rucki@gmail.com